УДК: 821.512.145

Д.Ф. Заһидуллина

ӘМИРХАН ЕНИКИНЕҢ СУГЫШ ТУРЫНДАГЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МӨСЕЛМАН ДӨНЬЯ СУРӘТЕ

Статья посвящена исследованию элементов мусульманской картины мира в «военной» прозе Амирхана Еники. На материале анализа рассказов «Бер генә сәгатькә» («На один только час», 1944), «Тауларга карап» («Глядя на горы», 1948) и автобиографической повести «Без дә солдатлар идек» («И мы были солдатами», 1971) установлено, что его произведения о войне характеризуются присутствием духовно-религиозных традиций татарского народа. Если в рассказах элементы мусульманской картины мира участвуют в воссоздании характеров набожной Марьям-абыстай или Шамсинур-аби, которые искренне уповают на Аллаха, уже в повести, появившейся на волне литературных трансформаций периода «оттепели», прозаик рисует солдат-сослуживцев в условиях ежесекундной встречи со смертью, когда сама ситуация позволяет выражать свое духовное состояние. В его творчестве впервые в татарской советской литературе происходит воссоздание мусульманской картины мира, которая напоминает о глубинных традициях, ментальности, мировоззрении татарского народа.

Мы склонны считать, что прозаик, воспитанный в традициях мусульманской семьи-рода, и самым светлым событием детства, послужившим «духовному перерождению», вспоминал совершение намаза своим дедом, только во время Великой Отечественной войны получил возможность показать образ верующего человека. «Обойти» идеологическую цензуру позволило амплуа героев: в рассказе «Бер генә сәгатькә» Марьям-абыстай – мать троих сыновей, защищающих родину! Во втором рассказе «Тауларга карап» Лукман-карт и его жена Шамсинур-аби в Первой мировой и Великой отечественной войнах потеряли сына и внука! Только одной фразой прозаик намекает, что вчерашний солдат Ахметвали также чтит духовно-религиозные традиции.

Демократические перемены 1960-х годов позволили А. Еники написать повесть «Без дә солдатлар идек» с опорой на мусульманскую картину мира. В это время, по воспоминаниям прозаика, «стало возможным писать, как я сам этого хочу». В повести наблюдается мусульманский взгляд на бытие, жизнь и смерть повествователя и его однополчан – молодых героев. Полуоткрытое выражение мусульманской картины мира ведущим прозаиком А. Еники, первые глубоко психологические рассказы военной поры которого изменили татарскую литературу, стало рубежным явлением в изображении мусульманской картины мира татарской прозой второй половины XX века.

Ключевые слова: татарская литература, военная проза, Амирхан Еники, мусульманская картина мира, духовно-религиозные традиции.

The article is devoted to the study of the elements of the Muslim worldview in the “military” prose of Amirkhan Yeniki. Based on the analysis of the short stories “Ber gena sagatka” (“For only one hour”, 1944), “Taularga karap” (“Looking at the Mountains”, 1948) and the autobiographical novel “Bez da soldatlar idek” (“And we

were soldiers", 1971), it is established that his works about the war are characterized by the presence of the spiritual and religious traditions of the Tatar people. If the elements of the Muslim worldview in the stories participate in recreating the characters of the pious Maryam-abystai or Shamsinur-abi, who sincerely rely on Allah, already in the story, which appeared on the wave of literary transformations of the "thaw" period, the novelist paints fellow soldiers in conditions of a second-by-second encounter with death, when the situation itself allows them to express their spiritual state. In his work, for the first time in Tatar Soviet literature, the Muslim worldview is recreated, which recalls the deep traditions, mentality, and worldview of the Tatars

We tend to believe that the novelist, brought up in the traditions of a Muslim family and the brightest event of childhood, which served as a "spiritual rebirth", recalled the performance of prayer by his grandfather only during the Great Patriotic War he got the opportunity to show the image of a believer. The role of the heroes allowed to "circumvent" ideological censorship: in the story "Ber gena sagatka" Maryam-abystai is the mother of three sons defending the motherland! In the second story "Taularga Karap", Lukman-kart and his wife Shamsinur-abi lost their son and grandson in the First World War and the Great Patriotic War! With only one phrase, the novelist hints that yesterday's soldier Akhmetvali also honors spiritual and religious traditions.

The democratic changes of the 1960s allowed A. Yeniki to write the novel "Bez da soldatlar idek" based on the Muslim worldview. At this time, according to the prose writer's memoirs, "it became possible to write as I want it myself". In the story there is a Muslim view of the existence, life and death of the narrator and his fellow soldiers – young heroes. The semi-open expression of the Muslim worldview by the leading prose writer A. Eniki, whose first deeply psychological wartime stories changed Tatar literature became a milestone phenomenon in the depiction of the Muslim worldview by Tatar prose of the second half of the twentieth century.

Keywords: Tatar literature, military prose, Amirkhan Yeniki, Muslim worldview, spiritual and religious traditions.

Совет әдәбиятында 1930 еллар ахырыннан башлап дини дөнья сурәте тулысынча кысрыклана, идеологик цензура дини кыйммәтләрне бары тик кире кагу максаты белән генә телгә алырга рөхсәт итә, дигән караш яши. Бер яктан, бу сүзләрдә дөреслек бар. Ф. Әмирханның «Тәгъзия» (1922) хикәясе мөселман дөнья сурәтен тергезеп язылган соңгы әсәрләрдән була.

Әмма Бөек Ватан сугышы, бигрәк тә аннан соңгы вазгыять алып килгән күпмедер ирек татар язучыларына бу хәлне үзгәртергә мөмкинлек бирә. Күренекле прозаик Әмирхан Еники иҗаты моңа мисал була ала. Татар әдәбиятына кешенең рухи олылыгын үзәккә куйган шәхес концепциясе алып кергән прозаик үз чоры каләм иҗатын XX йөз башы татар язучыларының психологизм һәм фәлсәфи гомумиләштерү мөмкинлекләреннән оста файдаланган әсәрләре белән ялгап җибәрә. Аның психологизм төп эчтәлекне хасил иткән сугыш чоры хикәяләрендә фаҗигалы вакыйгаларның кеше күңелендә чагылышын сурәтләү үзәккә алына [Заһидуллина, б. 186–188].

Моның сәбәпләре турында уйлаганда, иң беренче чиратта, язучының мөселман гаиләсендә үсеп, дини-рухи тәрбия алуын күрсәтергә

кирәк. Кечкенә генә бер мисал. Үзенең «Соңгы китап» дип исемләнгән истәлекләрендә ул бик кечкенә чагыннан «күңелендә уелып калган» бер күренешне, бабасының «чирәмгә кара җиләнен» җәеп, намаз укырга керешүен искә төшерә: «Ни хикмәттер, мин үскәч тә, олыгайгач та, хәтта менә картайгач та, әнә шул күренешне – бабакайның үлән-чәчәкләр арасында тезләнеп намаз укуын һич оныта алмадым. Ниндидер бик якты бер эз калдырды ул минем бала күңелемдә. Бәлки, шул мизгелдә мин әйләнәмдәге сихри дөньяны ачыграк күрә, тирәнрәк тоя башлаганмындыр... Нәрсә дим, мин бит үзем дә үлән биеклек кенә бала, берни аңламаган, берни белмәгән бала гына. Тик менә хәзер уйлап куйгалыйм: шул бала чакта күргәнем миңа соңыннан иң авыр чакларда да дөньядан бизмәскә ярдәм итмәде микән?!» [Еники, т. 4, б. 29].

Ә. Еники генә түгел, сугыш чорының барлык язучылары да диярлек – мөселманнар булып тәрбияләнгәнлекне истән чыгармау зарур, билгеле.

Бу урында иҗтимагый-сәяси факторларны да күздән ычкындырмаска кирәк. 1930 еллар ахырыннан урнашкан цензура Бөек Ватан сугышы елларында күпмедер йомшара: татар язучыларына да, патриотик хисләрне җырлау дулкынында, туган җир, әти-әни, бабалар мирасы кебек кыйммәтләргә мөрәҗәгать «рөхсәт ителә». Дөнья күреп, үлем белән күзгә-күз очрашып кайткан фронтовик язучылар исә милли-рухи кыйммәтләрнең мөһимлеген тагын да тирәнрәк аңлап каләмгә үреләләр.

Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» (1944) хикәясе сугыш чорын, Галимҗан абзый белән Мәрьям абыстай гаиләсендәге бер көнне сурәтли. Госпитальдән фронтка китеп бара торган эшелоны станциядә туктагач, уллары Гомәр бер генә сәгатькә күрешергә кайта. Гаять тәэсирле бу хикәя, психологизмның «җан диалектикасы» кебек катлаулы төренә мөрәҗәгать итеп, геройларның үзгәреп торучы кичерешләрен барлык ваклыкларында тергезүе белән үзенчәлекле.

Мәрьям абыстайның диндә булуы аның исеме янына кушылган «абыстай» сүзеннән дә, сөйләшүеннән дә күренеп тора. Улын күрүгә, карчык бу күрешү өчен Аллаһка рәхмәтен укый: «Ходаем, зиһеннәрем таралып китте. Төшемме дип торам. Үзем көтә идем бит, көтә идем, йөрәгем сизә иде. Йа Раббым, догаларымны бушка куймадың, инде Шакир белән Фатихымны гына күрәселәрем калды» [Еники, т. 1, б. 12]. Сүз саен Аллаһны (Ходаем, аһ Аллам, Раббым һ.б.) телгә алган Мәрьям, улы яралануын сөйли башлагач та, «берничә тапкыр, үзалдына гына: “Йа Раббым, йа Раббым”, – дип куйды» [Еники, т. 1, б. 14]. Бер урында автор Галимҗан авызыннан да ике тапкыр «Амин» сүзен кабатлата.

Язучы Мәрьямнең үз язмышын да, балалары язмышын да асылда Аллаһ кулына тапшырганлыгын, алар өчен дога кылып яшәгәнлеген хикәянең ахырында, улларын озатырга станциягә килгән ана авызыннан әйттерә. Күңеле Гомәренең иптәшләренә «рәхмәт белән» тулган

карчык: «“Иптәшләре, Ходайга шөкер, әйбәт кешеләр икән!” – ди һәм улының киләчәк гомере, саулыгы өчен тынычлану тоя» [Еники, т. 1, б. 17]. Инде саубуллашу мизгеле җиткәч, ана кеше болай ди: «Хуш, улым! Алла хәвеф-хәтәрләрдән үзеңне сакласын. Яңадан исән-сау күрешергә язсын!» [Еники, т. 1, б. 18].

Шундый ук күренеш «Тауларга карап» (1948) хикәясендә дә күзәтелә. Локман карт һәм Шәмсинур карчык – сугышлар ялгыз тормышка дучар иткән геройлар – Аллаһка шөкер итеп яшиләр. Улларын, оныкларын югалткан, өметләре өзелергә җиткән картларга, оныкларының улын күтәреп, Сания кайтып керү менә болай сурәтләнә: «Биләү эчендә, имезлеген кабып, йокыга киткән 3–4 айлык бала ята иде. Карчык белән карт аның өстенә иелделәр. Шәмсинур әби эченнән генә кызу-кызу нидер укырга тотынды. Локман карт та, нидер әйтмәкче булып, иреннәрен кыймылдатты...» [Еники, т. 1, б. 47].

Картлар гына түгел, аларның оныгы Батырханның дусты, сугыштан исән кайткан яшь герой – Әхмәтгали дә шушы традицияне читкә куймый. Хәлен сораган Шәмсинур әбигә ул болай дип җавап бирә: «Шөкер әле, Шәмсинур әби, сезнең хәер-фатихада менә йөреп кайттык» [Еники, т. 1, б. 38]. Шул рәвешле, яшәеш кыйммәтләре буларак нәсел, дәвам, мәхәббәт аерып чыгарылган хикәядә язучы сугыштан соңгы татар көнитешендә дини-рухи күзаллауның бик табигый яшәвен ассызыклый.

Бу хикәяләр – совет чорында дин-иманлы геройны тискәре яктан сурәтләмәгән беренче әсәрләрдән. Аларның язылуы, басылып чыгуы да милли геройларны тасвирлауда сугыш чоры алып килгән бераз иркенәю белән генә аңлатыла аладыр. Мәрьям абыстай өч улын фронтка озаткан, Шәмсинур карчык исә Беренче бөтендөнья сугышында – улын, Бөек Ватан сугышында оныгын югалткан. Күрәсең, шушы факт әсәрләрне бастыру мәсьәләсен хәл иткәндә дә геройларның менталитетына хөрмәт белән карарга юл ача. Шул ук вакытта бу урында «Тауларга карап» хикәясенең 1948 елда «Совет әдәбияты» журналыннан төшереп калдырылуын да искә алырга кирәк.

Ә. Еникинең дини күзаллауны аерым бер характер билгесе буларак күрсәтүдән – дини дөнья сурәтен тергезүгә килүе, шиксез, «җепшеклек» алып килгән иркенлек белән бәйле була. Бу хакта язучы үзенең истәлекләрендә дә искәртә: «Иң мөһиме: үзем теләгәнне үземчә язу мөмкинлеге туды кебек» [Еники, т. 5, б. 179].

1971 елда Ә. Еники «Без дә солдатлар идек (Фронт дәфтәреннән)» дигән автобиографик повесть яза. Мәгълүм ки, Еники үзе сугышта хуҗалык һәм каравыл гаскәрендә хезмәт итә. Повестьта 1944 елда, инде немецлар чигенгән бер вакытта, боеприпаслар складын саклаучы 15 кешелек взводның тормышы берничә зур вакыйгада тасвирлана. Әсәрнең хикәяләүчесе – сержант Еникеев, автор образы белән тәңгәлләшә. Повестьта да геройларның күбесе – мөселманнар, автор иман мәсьәләсен аларның характерын тирәнтен ачу өчен файдалана.

Әмма, хикәяләрдән аермалы буларак, повестьтагы вакыйгалар һәрберсе сугыш хәлләрен илаһи алдан билгеләнгәнлек, тәкъдир белән аңлату төсен ала. Язмышка буйсыну, гомерне Аллаһ ихтыярына тапшыру – солдатларның күзаллавын да, аларны яшәткән өметне дә, ислам фәлсәфәсен дә белдерә. Әлеге мәсьәләгә фәнни караш ташлаган Г.Д. Гачев мөселман фәлсәфәсен болай аңлата: «Мөселман күккә якынрак. Күк исә – якты йолдызлары язу булган саф китап: анда илаһият, мәңгелек һәм кеше акылы гына бар итә алмас Коръән. Шуннан Язмыш җебе сузыла. (...) Язмышны күктә укып булмас. Аны каян табарга соң? Йөрәктә, “мин”дә, шәхестә, характерда һәм ихтыярда: нәрсә телисең – шул синең язмышыңа әйләнә» [Гачев, б. 160].

Повестьта өч зур вакыйга бар. Шартлы рәвештә беренчесен «Бомбага тоту» дип атап булыр иде. Анда хикәяләүче 1942 елның кышында станцияне немец самолётлары кинәт бомбага тотуны искә төшерә. Писарь Еникеев, рота командирын эзләп, посёлокка юнәлә. Шулвакыт бомбага тоту башланып, әле генә хикәяләүче утырган бүлмә бомба шартлап актарыла, шушы йортта торучы хатын һәлак була. Әлеге күренешне сурәтләгәндә «Йа Рабби», «Ходаем» кебек гыйбарәләрне иркен кулланган автор вакыйганы мондый сүзләр белән төгәлли: «Уйлыйм: мин бит бернинди хәтәр сизмичә генә чыгып киттем, әмма нәкъ соңгы чиктә генә кузгалганмын, бер генә минутка соңга калсам да, бүлмә эчендә булмаса, йортның тышында мин үлем тырнагына эләккән булыр идем... Кемнең генә догасы мине бу һәлакәттән коткарды икән?... Бәлки, әнкәйнеңдер, бәлки, әнкәй минем колагыма шыпырт кына: “Улым, тор, чык!” – дип әйткәндер... Шулай... Гаҗәп икән бу кеше язмышының серләре – үлем килеп җиткәндә генә берәү чыгып китә, ә берәү әнә...кайтып керә!» [Еники, т. 3, б. 158].

Шушы вакыйганы куәтләп, автор тагын бер хатирә белән уртаклаша. Анда Федько исемле шофёрның бомбага тоту вакытында бернинди физика законнары белән аңлатып булмый торган рәвешле машинасы белән исән калуы, аннары атта барганда минага эләгеп һәлак булган солдат Ефимов, атның һәм җәяүләп атлаган ике солдатның исән калуы сөйләнә. Монда да автор түбәндәгечә нәтиҗә ясый: «Йә, нәрсә әйтәсең? Язмыш... Ләкин теге ике солдат өчен дә язмыштыр инде бу, әмма бәхетле язмыш, чөнки, үзләре дә белмәстән, арткарак калып атламаган булсалар, алар да шунда беткән булырлар иде...» [Еники, т. 3, б. 171].

Сугыш шартларында булсалар да, автор мөселманнарның шпик ашамавын сөйләп уза. Бу икенче вакыйганы – Латвияда утар хуҗасыннан сарык сатып алып пешерү вакыйгасын сөйләүгә килеп ялгана. Сарыкны алып кайту, казакъ һәм кыргызларның аны чалуга, ашарга пешерүгә гаҗәеп бер илаһи гамәл итеп караулары, өлкәннәргә хөрмәт күрсәтү, һәркемгә тигез өлеш чыгару кебек детальләр дә әсәрдә мөселман әхлагы-гадәте кебек күзаллана.

Өченче һәм соңгы вакыйга – сержант Еникеевның, җиде солдат белән дошман тылын узып, поездда алгы сызыктагы сугышчыларга

боеприпаслар илтә баруы. Караңгы төндә дошман снарядлары астында куркыныч юлны узганда, һәркемнең күңелендәге курку һәм ышаныч хисен казакъ Байәхмәт әйтеп бирә: «Әҗәлнең кайда икәнен белеп буламыни? Әллә җирдә, әллә монда, Ходайның бер үзенә тапшырыйк!» [Еники, т. 3, б. 229]. Куркыныч бетүгә, солдатлар «Аллага мең шөкер» кылалар [Еники, т. 3, б. 230]. Бу очракта да хикәяләүче язмыш мотивын калкуландыра.

Геройлар арасында авторга дини карашларны күрсәтергә аеруча ярдәм иткән герой – үзбәк Ишмәмәт. Аның чуваш Емелькин белән дини мәсьәләдә бәхәсләре әсәрне буеннан буена кисеп үтә. Казакъларның да Емелькинга «Ходайдан да курка белми» дип караулары, соңгысының казакъларны татарлар намаз укырга өйрәткән дип көлүе [Еники, т. 3, б. 224–225], башка детальләр сугыш шартларында иман мәсьәләсенең актуальләшүен ачыклый.

Емелькинга куянны үтерергә ярамаганны сөйләгән Ишмәмәт сүзен болай йомгаклап куя: «Мин аның кальбен аяп әйтәм, кальбе ташка әверелмәсен...» [Еники, т. 3, б. 179]. Мөселманлыкны шушыннан да тирәнрәк аңлатып булырмы?! Үлем мәсьәләсендә дә ул үз язмышын Аллаһ кулына тапшырган! Дүрт баласы булуны телгә алып, болай ди: «Миңа үләргә ярамый, Ходай мине саклаячак» [Еники, т. 3, б. 179]. Куркыныч сәфәр тәмамлангач та, Ишмәмәт, «исән каласымны алдан ук белеп тордым» [Еники, т. 3, б. 230] дип, моны да дүрт баласы көтеп тору белән бәйләп аңлатып китә. Аның бу сүзләрен солдатларның «Ходайның Мәҗнүн колы» [Еники, т. 3, б. 231] дип бәяләве дә совет идеологиясенең гади кешеләр күңеленнән динне кысрыклап чыгара алмаганлыгын кабат искәртә.

Тагын бер өлкән яшьтәге герой – татар Төхфәт абзый авызыннан язучы «Агач башы» дигән борынгы җырны җырлата. Аның «Агач башкайлары тәсбих әйтә» дигән тезмәләрен хикәяләүче исеменнән кабатлатып, болай дип куя: «Гаҗәп, кешенең күңел хәзинәсеннән ниләр генә табылмый! Җитмәсә, менә монда, туган илдән ерак читят җирләрдә! ..Хәер, язмыш кешене кайларга гына ташламасын, күкрәгендә шул ук бер йөрәкне йөртә инде ул...» [Еники, т. 3, б. 171]. Бу җырның хәтердә калкып чыгуын Төхфәт абзый үзе дә «Ходаның хикмәте» дип бәяләп уза.

Шул рәвешле, «Без дә солдатлар идек» повесте язучының дини лексика кулланып, мөселман геройлар тудырудан дин фәлсәфәсен, аның үлем белән күзгә күз очрашкан совет солдатларына рухи көч бирүче булуын җиткерүгә кадәр юл узуын күрсәтә. Дини дөнья сурәте Ә. Еникигә сугыш турындагы әсәрләрне өмет ноктасында төгәлләргә мөмкинлек бирә. Үз чиратында, дин – туган җир, ата-бабалар, милли моңнар, туган тел, вөҗдан кебек үк, татарлар өчен иң югары рухи кыйммәтләрнең берсе, аларның милли үзтәңгәллеген билгеләүче кебек аңлатылыш таба.

1960 еллар татар әдәбиятындагы эчтәлек һәм форма ягыннан үзгәрешләрне әйдәп барган Ә. Еники прозасы дини мотивларны милли

мәдәниятебезгә кайтаруны башлап җибәрүчеләрдән була. Бу яктан да алга таба башка язучылар иҗатында дәвам итәчәк эзләнүләрнең башы шушы иҗатта булуы бәхәссез [Заһидуллина, б. 210].

Әдәбият

Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца. М.: Институт ДИДИК, 1999. 368 с.

Еники Ә. Әсәрләр: 5 томда. 1 т.: Хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 447 б.

Еники Ә. Әсәрләр: 5 томда. 2 т.: Повестьлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 400 б.

Еники Ә. Әсәрләр: 5 томда. 4 т.: Соңгы китап: истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 479 б.

Еники Ә. Әсәрләр: 5 томда. 5 т.: Публицистик язмалар, мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 479 б.

Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

Заһидуллина Дания Фатих кызы,
филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият бүлеге баш гыйльми хезмәткәре